

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“
ИНСТИТУТ ЗА МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК „КРСТЕ МИСИРКОВ“ –
СКОПЈЕ
ЈАЗИКОТ НАШ ДЕНЕШЕН, КН. 30

ЗБОРНИК НА ТРУДОВИ ОД НАУЧНИОТ СОБИР

ФОЛКЛОР – ТРАДИЦИЈА – ЈАЗИК

одржан на 17 – 18 мај 2018 г.

Скопје 2019

Редакциски одбор:

д-р Снежана Велковска
д-р Снежана Веновска-Антевска
д-р Олгица Додевска-Михајловска
д-р Катина Топлиска-Евроска
д-р Фани Стефановска-Ристеска
д-р Макеј Кавка
д-р Јаворка Маринковиќ
д-р Елена Јовановска-Грујовска

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

398(=163.3):81(062)
821.163.3.09:811.163.3*373(062)
811.163.3*282(062)

ФОЛКЛОР, традиција, јазик : зборник на трудови од научниот собир одржан на 17-18 мај 2018 / [редакциски одбор Снежана Велковска ... и др.]. - Скопје : Институт за македонски јазик "Крсте Мисирков", 2019. - 309 стр. : 24 см. - (Едиција во чест на Благоја Корубин "Јазикот наш денешен" / Снежана Велковска : кн. 31)

Библиографија кон трудовите

ISBN 978-608-220-062-0

а) Македонско народно творештво - Јазични аспекти - Собири б) Македонска книжевност - Лексика - Собири в) Македонски јазик - Дијалекти - Собири
COBISS.MK-ID 111904522

ГРАФИТИТЕ КАКО ДЕЛ ОД МАТЕРИЈАЛНАТА КУЛТУРА НА МАКЕДОНСКИОТ НАРОД

Апстракт: Графитите отсекогаш претставувале своевидна уметност со која авторите сакале јавно и транспарентно да ја пренесат своја порака до пошироката јавност и, на некој начин, да комуницираат со неа. Некогаш религиозни, некогаш хумористични, некогаш идеолошки или битови, тие се одличен начин за изразување моментални пориви и побуди.

Предмет на интерес во трудот се графитите пишувани по црковните ѕидови и по столбовите, внатре или однадвор на храмовите. Тие графити, како дел од материјалната култура на македонскиот народ пренесуваат религиозни, морални, летописни информации, првенствено со помош на лингвистички, но и на екстралингвистички средства.

Клучни зборови: графити, материјална култура, македонски народ

Кон крајот на XX век некои научници кои се занимаваат со културната историја се свртеле кон проучување на материјалната култура (Berk 2010:88) од причина што материјалните елементи на културата не само што се сметаат за подолговечни, туку содржат и чуваат голем број информации. Богатството на духовниот и на материјалниот живот го откриваат бројните книжевни, епиграфски и правно-дипломатски споменици (закони, ктиторски и надгробни споменици, грамоти, крмчи и сл.), така што последниве децении проучувањето на епиграфските споменици е главна преокупација на некои научници.

Во Македонија, во течение на историските епохи, покрај другите бројни и небројни достигнувања во доменот на материјалната и на духовната култура, имало, се негувала, една мошне богата епиграфска активност.

Ракописното богатство одамна е предмет на интерес на македонските и на странските палеослависти и медијевисти, но изучувањето на целокупното писмено наследство на Македонија неминовно го наметнува и изучувањето прашања и проблеми врзани со епиграфските писмени извори како наследени вредности на една култура.

Епиграфските споменици се дел од културниот репертоар на Македонија во доцното средновековие и во османлискиот период, кои и покрај условите/околините во кои се создаваат, си обезбедуваат културен опстанок на овие простори. Благодарение на тоа ние денес анализираме и извлекуваме информации од разнороден карактер и од епиграфското наследство.

Епиграфскиот материјал бил и е пишан сведок за културната стварност, за културното создавање и живеење/траење на овие простори, како и за културната изделеност на Македонија и на Македонците, пред сè во споредба со соседните словенски културни традиции.¹ Од овие причини навраќањето на епиграфското творештво ни обезбедува реконструкција и оживување на материјалната култура врз сигурни и сè уште постоечки извори.²

Кирилски епиграфски споменици во Македонија

Епиграфската активност во Македонија има своја историја најпрвин од времето на глаголската традиција (глаголските букви на столбовите во манастирот Св. Наум),³ а потоа преку кирилските натписи (Самуилов, Варошки и Битолски натпис).⁴ Оваа традиција да се остават пишани траги врз камен, на надгробна плоча, на случајна карпа или на ѕид во близината на сакрален објект, на црковен инвентар, врз живопис; останува нераскинлив дел од македонската културна традиција и во продолжение на епохите, па сè до денес.⁵

Имено, на раната фаза од кирилските епиграфски споменици од Македонија, претходноспоменати, од X и XI век, се надоврзува продукција која во следниот период се мултиплицира. Уште од почетоците се следи врската на христијанската сакрална архитектура со епиграфското творештво на македонски терен. Оваа исконска релација доаѓа до израз од времето на дејствувањето на Климент и Наум, потоа во времето на цар Самуил, но и подоцна, кога овие краишта стануваат жаришта на словенската писменост, култура и уметност и кога се создадени најзначајните објекти, како што се: Климентовата црква Св. Пантелејмон во Охрид; Наумовата црква Св. Архангели; монументалната црква Св. Софија во Охрид; Св. Леонтиј, Водоча; Св. Богородица Милостива (Елеуса) во Велјуса крај Струмица; како и многу други цркви изградени во текот на средниот век: Св. Пантелејмон во Нерези; Свети Ѓорѓи во Курбиново; Св. Богородица Перивлепта во Охрид; Св. Ѓорѓи во

¹И покрај менувањата на туѓите господства на македонските земји, апсолутно ништо не можело, а и не успеало да го наруши македонскиот белег и традиција (Славеска 2008:327).

²Освен како историски извор за јужните Словени, кои нè запознаваат со редица извесни/неизвесни лица и факти од историјата, епиграфските споменици оставаат/отвораат една можност за извлекување непосредни факти кои се однесуваат на (материјалната и духовната) култура во разгледуваниот период. Тие се првокласно врело за културна историја (Šimić 2009:59).

³Мошин (1966) зборува за глаголки букви во манастирот Св. Наум. Во овој храм покрај глаголки има и кирилски букви, т.е. има паралелно користење на двата графиски система. Глаголско-кирилскиот графит го споменува и Мареш (2008:233-34).

⁴Во прилог на кажаново го цитираме Mathiesen (1977:1): „Битолскиот натпис е доказ за постоење школа за кирилска епиграфска продукција, тој е производ на оваа школа...“.

⁵Со променет интензитет на епиграфската активност и со мали прекинни одвреме-навреме.

Струга: Св. Никола во с. Манастир, Мариово; пештерската црква Св. Архангел Михаил, Радожда; Св. Ѓорѓи во Горен Козјак и други.

Откривањето и собирањето разнообразен епиграфски материјал довело до неопходност од диференцијација при изучување на истиот.

Во литературата посветена на (јужно)словенската епиграфика предложени се и прифатени различни поделби, и како такви функционираат; но факт е дека не сите постојни групирања може да се применат/да се прилагодат на состојбата во врска со епиграфските споменици создадени во Македонија. На пример, досега не е сретнат текст врз (брезова) кора (чест случај во руската традиција); исто така не е оставена писмена трага на коска; во поранешна Југославија, поточно во Смедерево имало натписи на тули;⁶ во Босна се среќаваат т.н. *сџеќи*, или надгробни натписи пишувани во прво лице еднина, итн.

Во систематизациите предложени и прифатени во дел од словенските земји со богата епиграфска традиција, земајќи ја предвид содржината, се среќаваат, од триумфални, воени, надгробни, ктиторски натписи, потоа натписи со летописни белешки, графити (црковни, битови, летописни), натписи врз лесноподвижни предмети, автографи, натписи кои се однесуваат на фрески, ознаки/натписи за сопственост и други.

И во Македонија обемот на епиграфскиот материјал со текот на времето толку порасна, и сè уште се множува, така што неговото приведување во систем е неопходно.⁷ Работејќи врз *Патекстивојџ на кименојџ* констатиравме дека разгледаниот материјал демонстрира содржинско разнообразие; од епиграфски текстови различни по големина, и тоа, од текстови само со неколку збора, до поразгранети/поопширни текстови; од многу типизирани до сосем индивидуални итн. Поделбата на епиграфските споменици е одлика, својство на еден простор, иако при споредба се покажуваат општи црти својствени за структурата (формулите); потоа исти/слични жанровски особености, итн.

⁶Смядовски (1993:44).

⁷Конески (1975:54) посредно упатува на можно третирање на натписите во нашата традиција, и тоа: ги има предвид натписите кои ги објаснуваат ликовните ансамбли (сигнатури на фреските, натписи над композициите и текстовите на свитоци), покрај „ктиторските, надгробните и други со историска содржина...“. Угринова-Скаловска (1975) разликува записи и натписи кои соопштуваат информации за ктитори, ѕидари и зографи, потоа за дарители, помагачи, подвргнати, епитафи, текстови за сопственост на книги, за позајмени книги; податоци за купување-продавање, вести за себе и за другите. На нив се надоврзуваат летописите и летописните белешки. Велев (2001) и (1997:58-65) прави поделба според тематскиот аспект на натписите (ктиторски натписи за нова градба, натписи за повеќе обнови на манастирски градби, за живописување и подарување прилози, натписи за светители, ктитори, манастирски жители и посетители, натписи со летописни белешки). Мошин (2000) споменува натписи врежани во малтер и т.н. *литературни облици*, букви со боја врз фрески, кои според начинот на пишување, а ние би рекле и според содржината, стојат настрана од претходно споменатите.

се и потписите, како и оние со летописен карактер. Во изолирани случаи некои текстови содржат битови елементи. Неретко се преплетуваат елементи од еден со друг тип.

Графити со црковна содржина

Ова се единствен вид графити чија содржина е, пред сè, поврзана со црквата како свето место или со некој црковен обред. Тие најчесто се молитвени возгласи (молба за душата на починатите), или се помен/спомен на некого. Може да претставуваат едноставно соопштение за нечија смрт (прѣстависа). Дел од нив почнуваат со востановена формула, директно обраќање и молитва до Бога — господи помози равоу своемоу, а повеќето со: господи прими или господи помени. Постојат илјадници такви текстови, но не може да се смета на нивна еднотипност. Ги пишувале сите, од мирјанин до епископ. Затоа, неретко било нужно црковните службеници да ги затскриваат премногу игривите и нецензурирани записи на богомолците и на клерот/свештенството. За разлика од другите, во нив јазикот главно не е ослободен од книжевно влијание и доминираат традиционални јазични форми.

Пр. прими ги ѿслање раѡх своѡх мѡлицѡ ГМат1. прими мѡение ги раѡа своѡего пѡка ГПо5. помени ги ... ГВр, прими ги мленне раѡи свое ГСли.

Во примерите е вклучена формулата *ѡрими ѡсѡоди моление* која е вообичаена молитвена формула за обраќање кон Господ и обично се среќава во потписите на приложниците — ктители кои ја прават/обновуваат градбата како завештание за спас на душата или за здравје, за спомен, за простување на гревовите и сл. Во потписите на зографите пообично е како надворешно обележје да се сретне *ѡмени ѡсѡоди* (Машник 1997:70). Не е исклучено оваа формула да се употреби и за жива личност (Расолкоска-Николовска 2004:351).

Графити со битов карактер

Еден мал, но интересен дел од материјалот се текстовите со битов карактер. Овие графити се блиски до летописните белешки и до битовите преписки. Тие се разнородни, остри како говорот на толпата. Во нив можело да се сретне дискусија на црковници со јазичари за богови; песимистички ноти на монаси по пештери или ќелии; список на игумени на некој манастир; хумористични текстови со забавен карактер (содржат и смешка *хо хо хо*); може

(1976) споменува и магиски графити. Поделба на графити со црковна и со световна содржина содржи и КМЕ (1985:662), иако има некои со елементи од неколку подвидови (на пр. ГВр).

накусо да се застапени различни фолклорни мотиви, да содржат поговорки, пословици итн. Се среќаваат и такви само со мудра мисла на некој човек (Sandys 1927:188), но не и кусите текстови од анализираниот материјал. Некои содржат кратки податоци за сопственост на битовите предмети и го содржат името на нарачателот.

Во еден текст во Горен Козјак има податок од секојдневниот живот, процесот на специфична обработка на ленот, меѓудругото и со вадење: азъ граматикъ вонѣна... да за михаилъ (...и)ъ писахъ доидохъ да вадимъ ленъ ГГК4. Други примери: въ христа бога вл(а)говѣрни краљ вьлашинъ ГСуш1;ла...ла...ла ГВр 1605 год.

Графити со летописна содржина

Станува збор за исклучително значајни текстови. Во дел од нив се соопштуваат гриски/црковни факти, некои се извесни во науката, а други соопштенија се лаконски или се загатка. Може да споменуваат важен настан од животот на манастирот, калуѓерот или евентуално важен настан од и за тоа време и сл.

На пр.: Пр.да се знае кад прогнаше немци турчина шт боудима до шипъ достанноу до велець ва лето зрчѣ ГМН1.

Автографи. Автографски текстови. Авторски потписи.

Овие графити, коишто се составен дел од епиграфскиот материјал што е предмет на истражување во овој труд, обично се изгребани текстови и обично се кратки. Некои од нив информативно даваат само основен податок, на пр.: содржат информација за нечија посета на тој храм, обично само име (на писарот) и година, т.е. само потпис и година, и имаат функција на елиптично кажување/соопштување. Станува збор за потписи на световни и на духовни лица чија основна цел е да истакнат дека некој ги совладал буквите.: на пр. азънеткописа. Исто така, да се потпише некој било доказ за посета на некоја црква, т.е. доказ за престој на одредена личност во одреден храм. Примери: азъ попъ иванько ѿ шипа. азъ станиславъ граматикъ ѿ(а) шипа ГГК1-5¹³; стоѣанъ иванѡвъ /з.с.е.ГЛ

¹³ Вообичаено автографите започнуваат со „Аз граматикъ писах“ (Hadzhiev 2011:17). Во анализираниот материјал главно во иницијална позиција се среќава само азъ, без граматикъ, освен во ЗГК2,4,5 каде речиси регуларно се јавува и грчката заемка граматикъ. Звањето *граматикъ* е ретко и било давано како признание за големата богословска и литературна начитаност, ама и за книжевниците кои се славеле со висока образованост и се занимавале со систематско

Оние текстови кои започнуваат со фразата *аз ѿписах* (на пр. без исклучок сите графити во Горен Козјак) го означуваат познавањето на словата и на грамотноста.¹⁴ Во центарот на напишаното е *аз ѿписах*, а не некој друг (Кожухаров 1969:163). Употребата на *аз* покажува дека обичниот човек веќе ја осознава својата улога и се стреми кон овековечување со еден елементарен натпис (Ѓюзелев 1985:58).

Заклучок

Од причина што *ѿексѿѿѿѿ на каменѿѿѿ* е еден сегмент од културно изразување преку кој се создавала, се негувала и се зачувала македонската култура, сметаме дека на ова материјално наследство треба да му се даде заслуженото место како на полиоценет културолошки, јазичен и историски извор којшто ја одразува самобитната материјална култура и носи објективен мемориски потенцијал.

Со постепената експанзија на словенското писмо, во еден огромен ареал од источна и југоисточна Европа, се откриваат стотици и стотици графити кои може успешно да не убедат дека грамотноста во тој период нараснувала. Сите тие графити, особено оние врежани во манастирските комплекси, биле испишувани во продолжение од десетлетија и столетија, т.е. низ епохата кога комплексот бил активен и крај него течеле поколенија од богомолци.

Факт е дека графитите, и покрај тоа што се одликуваат со слобода и со субјективност во изразувањето пренесувањето на информацијата, и покрај тоа што се кратки и лапидарни, може да се третираат како нов вид извор кој претставува своевиден суплемент на традиционалните книжевни текстови за определени прашања од културната историја на Македонија, но и за прашања кои засегаат сегменети од палеографијата, од ортографијата и од ономастиката; прашања од црковната историја, од духовниот и од книжевниот живот; од црковната хиерерхија и сл.

пренишување и составување книги, а понекогаш биле раководители и на манастирски скриптории (Ѓюзелев 1985:25, 33).

¹⁴Бесспорно основен грамотен слој било духовништвото, но со различно рамниште на грамотност. Духовништвото било одвај 10 % од вкупниот број на население. За писменоста на мирјаните, светската феудална аристократија и на различните слоеви од експлоатираното население, тешко може да се има вистинска претстава (Ѓюзелев 1985:55). Степенот на образование се разгледува во прилогот на Малет (1990). Според него многубројни куси епиграфски белешки зборуваат за голема образovanost на населението и тоа на луѓе со различна општествена положба.

ЛИТЕРАТУРА

- Велев, Илија (1997), Лесновскиот книжевен центар, Мисла, Скопје.
- Велев, Илија (2001), Записи и натписи од лесновскиот книжевен центар, ИНИ, Скопје.
- Высоцкий, А. Сергей (1976), Средневековые надписи Софии Киевской, по материалам граффити 11-17 вв., Киев.
- Гюзелев, Васил (1985), Училишта, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII-XIV в.), София.
- КМЕ: Кирило-методиевска енциклопедия, (1985), Т. I, А-З; Т. III (2003), П-С, София.
- Кожухаров, Стефан (1969), *Записи и летописни бележки*, Известия на Института за литература, кн. XX, 159-175, БАН.
- Конески, Блаже (1975), *Јазикот на старата словенска писменост во Македонија*, Од историјата на словенската писменост во Македонија, Скопје, 9-18.
- Letić, Branko (2002), *Стари српски записи и натписи, Љ. Стојановиќа у савременом културном и књижевном контексту*, Љубомир Стојановиќ / Научни скуп "Љубомир Стојановиќ - живот и дело", Ужице, април 18-19, 2002, Ужице, 299-304.
- Машник, Мирјана (1997), *Јован зограф и неговата уметничка активност*, Културно наследство XXII-XXIII (1995-96), Скопје.
- Михайлов, Георги (2012), Класическа епиграфика, Нов български университет, София.
- Мошин, Владимир (1966), *Најстарата крпска епиграфика*, Словенска писменост 1050-годишнина на Климент Охридски, Охрид, 35-44.
- Мошин, Владимир (2000), Словенска палеографија, Менора, Скопје.
- Мареш, В. Франтишек (2008), *Стари словенски натписи (графити) во црквата на манастирот Св. Кирил на Охридското Езеро*, Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик (синхронија и дијахронија), Универзитет Св. Кирил и Методиј, Скопје, 233-238.
- Овчаров, Николај (2000), *Надписите-графити од XIV в. во црквата „Св. Георги“ при Горни Козјак, Шипско*, Palaeobulgarica / Старобългаристика, 24, 74-83.
- Расолкоска-Николовска, Загорка, (2004), Средновековната уметност во Македонија—фрески и икони, Каламус, Скопје.
- Рыбаков, А. Борис (1984), *Русская эпиграфика X-XIV вв. (Состояние, возможности, задачи)*, Из истории культуры Древней Руси, Исследования и заметки, Москва.